

TÖRTÉNELEM ÉS SZEMLÉLET.

Az ismeretek megalakulásának első feltétele a szemlélet. Szemléletek nélkül fogalmaink üresek, élettelenek s lelki életünk labilis régióiban csakhamar eltűnnek. Másrészről szemlélet adja meg ismereteink tapasztalati alapját, bőségét, gazdag képzettartalmát s a fogalom mindazon latens elemeit, melyekre — hogy megvannak s hogy nagy számmal hevernek tudatunk mélyén — csak olykor eszmélünk.

Sajátos jelenség, hogy ritkán gondolunk a történelem és szemlélet *sui generis* viszonyára. Voltaképp mit jelent szemlélet a történelemben? Lehetséges-e a történelemben szemlélet? Továbbá — amely kérdés szintén homályban rejtőzik — normatív, azaz pedagógiai szempontból legfontosabb reánk nézve: szükséges-e a történelemben szemlélet, és ha szükséges, milyen legyen az? Hogyan szemléltessünk «történeti» jelenségeket? Mindezek a kérdések, úgy véljük, mind a mai napig alig merültek föl.

A történelem sajátos ismerettana csupán az utolsó évtizedekben, sőt években kezdett pozitív eredményekhez jutni. Ebből következett azután, hogy a történelem és szemlélet kérdésének pedagógiai jelentőségét sem vettük figyelmes vizsgálat alá. Hogy miképp gondolkozik ma számos pedagógus, arra nézve például idézhetjük *P. Barth*-ot,¹ aki felismeri, hogy «vannak szakok, hol tulajdonképeni szemlélet lehetetlen, így a történelemben, a földrajzban, a számtanban». A kérdést azonban nem látja a maga *elvi* jelentőségében. Egyszerűen pótló szereket sürget («hier müssen Surrogate eintreten»), s ezzel meg is oldja a kérdést. Szerinte bemutatások alkalmával voltaképp elég, ha bizonyos asszociációkat keltünk, avagy erősítünk meg.² A cél nem

¹ Die Elemente der Erziehungs- und Unterrichtslehre,³ 187. l.

² A pótló szerekekhez tartozik «auch eine gewisse ‚indirekte‘ Anschauung, amely akkor keletkezik, ha a bemutatott tárgy, a be nem mutatható oksági összefüggésben van és így a tanuló a bemutatott dologgal ez utóbbinak reális meglétére nézve valaminő bizonyítékot kap.» I. m.

a komoly és bőséges szemléltetés, csupán a szemléltetésnek mintegy szurrogátuma, amely voltaképp már nem is a szemléltetést, hanem az emlékeztést szolgálja.

Nem csupán elméleti kérdésről van itt szó, mely a gyakorlat részletkérdéseire nézve meglehetősen közömbös. Ellenkezőleg a kérdés épúgy homályban hagyja az elméletet, mint a pedagógiai gyakorlatot s javarészen forrása annak a jelenségnek, melyet a történelmi oktatás eredménytelensége jelez az iskola padjain s a történelmi gondolkodás hiánya a társadalom szélesebb rétegeiben.

Mindenekelőtt áttekintően azzal a kérdéssel kell itt foglalkoznunk: mi a történelem? Vajjon módszertani szempontból ugyanoly tudomány-e, mint a többi tárgy, a természettudományok, a mathesis, avagy egyes normatív tudományok, esztétika, iskolás nyelven retorika, poetika stb. Nem kételkedünk abban, hogy a jelenségek, melyeket a történelem tárgyal, nem *recensek*, nem jelenlévők. A történelem a multról szól. Elmult jelenségeket pedig nem szemlélhetünk.

Ismereteink alakulnak, melyek a történelmi fejlődést karakterizálják. Ha tehát a multat nem szemlélhetjük úgy, mint a jelent, le kell vonnunk a következtést: történelemben szemlélet nem lehetséges. Régebbi pedagógiánk valóban így fogta fel a kérdést s az említett negatív megoldásban meg is nyugodott. Anélkül, hogy közelebbről vizsgálták volna a kérdést, az a föltevés, mely a szemléleti alapot nem találta lehetségesnek, avagy nem ítélte lényegesnek a történelmi ismeretek fejlődésében, elterjedt az elméleti és gyakorlati pedagógiában egyaránt.

1. Mint igen érdekes jelenséget, mégis feltűnni láttuk — ha nem is az elméletben, hanem a gyakorlatban — a szemléleti alap hangsúlyozását. Valóban jelentek meg az utóbbi években is szemléltető képek az irodalomtörténet és a történelem köréből, de nem terjedtek el. Azok használata nem vált mélységesen átértett *elvi* követelménnyé. A gyakorlat anélkül, hogy sokat vizsgálta volna, lassanként kiküszöbölte e képeket. A tanítás nem sokat nyert azzal, ha a fiú Széchenyi *Hitelé*-nek a címlapját látta, ha Wallenstein karabélyosának képét kezdetleges, egykorú fametszetben maga előtt látta; ha régi kódexek egyik-másik lapjának facsimiléjét megtekintette. Kitűnt eléggé gyorsan, hogy a történelmi jelenségek körében az e fajta szemlélet valami másodrendű, sőt elhanyagolható. Nem is szemlélet

188. l. És milyen ez az oksági összefüggés? «Egy japán legyező a származás helyét közelebb hozza a gyermeki képzelethez; egy középkori lovagi fegyverzet képet nyújt a benne rejtőző emberről és küzdelseiről.» Sőt lassanként eljut Barth a *Stofflehrrmittel* irréális készítményeihez is.

voltaképen, miután a Gutenberg nyomtatta könyv lapján csak a nyomdászat akkori állását látom, a hadi jelenetet ábrázoló képen nem a hadi jelenetet, hanem csupán azt szemlélhetem, hogyan fogta fel a rajzoló a tárgyat, mire emlékezett s mit tartott fontosnak. Szóval ez esetben nem a jelenséget szemlélem, hanem a korabeli szemlélő szemléletének módját. Szemlélem a szemlélőt.

A történelem szoros értelemben sohasem gondol arra, hogy szemlélethez forduljon. Az Árpádok korából való megye szervezetét nem szemlélhetem; a Mátyás korabeli renaissance jellemét sem. Régi intézményeink, a régiak lelki világa, a régi jelenetek, parlamentiek, stratégiaiak, közgazdaságiak mind kívül állanak a szemléleten.

Tapasztaljuk továbbá azt, hogy a történelem tanára még nem hagyta el az összefüggő «előadást». Az irodalomtörténet tanára még mindig «előad» Petőfi életéről, avagy a régi színészeiről. A botanika tanára azonban előkeresi a növényt, ásványt és bemutatja; a fizikus elvégzi a kísérletet. Egy szóval: a szemlélet itt pótolja, avagy megelőzi a magyarázatot, előadást, sokkal nagyobb mértékben, mint a történelemben. Ez nem szemléleti tudomány. A történelmi jelenségek elmúltak, s így csupán rekonstruálhatók megmaradt emlékek, «források» nyomán.

A rekonstrukció jelentése a szemlélettel szemben ismét kérdéses, amennyiben tekintetbe jönnek azok a különböző forrásfajták, melyeket a történelem feldolgoz.¹ Ismeretes az a felfogás, mely szerint a történelem forrásai kétfélek: a) tárgyi maradványok, amennyiben maga a múlt tárgyi felszerelésének egyik-másik része megmaradt, épület, eszköz, fegyver stb.; b) szóbeli és írásbeli hagyomány, amennyiben az utókorra való átszármaztatás gondolatával oly szellemi termékek keletkeztek, melyek egy felfogó és átszármaztató, azaz formáló közegen keresztül tudósítanak a múltból.

Ez a retorikában² még mindig megmaradó felfogás ma semmi-kép sem kielégítő. E kettős forráson kívül jelentékeny szerepű egy harmadik is, melyre alább még kitérünk.

Áttekintvén a forrásokat, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a maradványok szerepe a történelmi ismeretszerzésben a hagyományal szemben teljesen másodlagos és koronként változó. Az őskor történelemírója maradványokkal operál, épen. azért az e korról

¹ E kérdéssel már foglalkoztam (1913) rendszeresebb formában (Történelmi kútfőtanulmányozás és jelentősége.)

² A tudományban nem, ahol E. Bernheim nagy tekintélye sokáig fenntartotta. V. ö. Dékány: A művelődéstörténelem problémájához, Századok, 1913.

szóló ismereteink rendkívül gyérek és kezdetlegesek; még inkább azok volnának, ha más korok hagyományból eredő bővebb ismeretei-összehasonlítás és mai párhuzamok útján azokra fényt nem derítenének. A maradványok oly nyelvhez hasonlítanak, melynek kulcsát főleg a hagyomány szolgáltatja.

Nem kétséges, hogy szemléltethetünk tehát mégis, vizsgálhatunk maradványokat eredetiben vagy képből; ezek megfelelő kommentár nélkül azonban töredékes és megbízhatatlan alapot nyújtanak a történelem számára. Meglévő szemléltető képeink szerepe ugyanígy csupán mellékes, kiegészítő lehet s értéke a magyarázatokkal, avagy tisztán szóbeli közös megbeszélésekkel szemben csekély. Azokat első-sorban az illető korba kell helyeznünk, *egy* bizonyos kultúra elemeként kell felfognunk s gyakran alig vehetjük észre, ma élő természeti nép vagy őskori ember kultúrájához tartozik-e a kérdéses maradvány.

Végül maradványok útján megismerhetünk kultúrállapotokat, de sohasem egy konkrét jelenséget, egy szinguláris tényt és kapcsolatot, amely tulajdonképpen a történelem logikájának iránytűzése szerint a történelmi tudomány tárgya. Az esemény lefolyásának módja maradványokból sohasem tükröződik ki. Ismerhetünk görög fegyvereket és ebből következtethetünk bizonyos taktikai elemekre. De a stratégiai előzményre, az ütközet lefolyására, céljára nem következtethetünk belőlük. Ismerhetünk parlamenti okmányokat, de feltétlen következményeket a parlamenti eljárásra, annak lefolyására stb. nem vonhatunk. Szándékosan vettem példát a régi történelem köréből; annál inkább látjuk, hogy a szemléltetés kérdése teljesen háttérbe szorult. A szemléltetés e módja általában accessorius, nem pedig alapvető. Az ásványtanban magát az ásványt látom, a fizikában magát az elektromos kisülést és így tovább, s ebből indulhatunk ki; a történelemben gyér világító forrás a maradvány, mely nem elég erős arra, hogy a történelmi élet tágas mezejét intenzíve bevilágítsa.

2. A történelem rekonstruáló tudomány; kérdés, mit jelent maga a rekonstrukció. Amidőn a történelmi tudományok karakterisztikumát a rekonstrukciókban látjuk, voltaképp csak áthárítottuk a kérdés megoldását egy új fogalomra; e fogalom azonban jelentéke-nyen világosabb az elsónél. A rekonstrukció ugyanis tevékenységet jelent, melyhez két tényező kell: egy rekonstruáló és egy rekonstruálandó, a historikus és a lefolyt jelenség. A rekonstrukció tehát megkíván egy tudatállapotot, a historikusét, kinek tudatában a rekonstrukció, mint formális történelmi művelet, funkció, végbemegy. Világos e szerint, hogy eme tudatállapot minősége, diszpozíciói, készült-sége, érdeklődési köre lényegesen befolyásolja a rekonstrukció pro-

cesszusát. Kérdezzük, mi alapon rekonstruál a történész? Hogy közönséges értelemben vett szemlélet nem szolgál neki alapvető, konstituens kiindulásul, már láttuk. A szemléletnek azonban van egy másik faja, melyről ritkán történik említés, részben, mert maga a probléma homályos, részben, mert e néven összefoglalni bizonyos nehézségekkel jár.

Szemléletről beszélünk igen gyakran, midőn általánosságban érzékelő megfigyelésről kellene szólnunk. Mindenesetre a szem itt csak példaként van idézve, midőn számos, tudatunkat gazdagító szellemi funkciót foglalunk egybe. Voltakép igen helyesen emeljük ki e legfontosabb érzékszervünket; ugyanígy nem egyszer szóba került a pszichológiában a *quasi* belső érzék, amelyen természetesen önmagunkra eszmélést értünk, benső, pszichológiai szemléletet. A pedagógiára nézve igen jelentős, hogy a szemlélet egy általánosabb jelentése váljék alapvetővé, amidőn tudvalevőleg az ismeretfejlődés általános kiindulására e néven szoktunk hivatkozni.

Érzékszerveinkkel a külvilág tárgyai kapcsolatba jönnek, bizonyos ingerek folytán érzékleti mozzanatok nyomulnak tudatéletünkbe. E «benyomások» azonban a modern pszichológia álláspontja szerint korántsem jelentenek passzivitást, tisztán elfogadó, receptív magatartást. Érzékeink működése közben ellenkezőleg tudatéletünk sajátos aktivitásban van, külső ingerekre sajátos módon reagál, alkot. E reakció avagy alkotás iránya, terjedelme bizonyos predispozíciókon fordul meg; minden érzéki benyomásban voltakép egy egyéni tudat reagál és alkot képzetet sajátos módon, mindig eredeti vonásokkal, mindig sajátos tudatkomplexumban. E sajátosságok azonban gyakorlatilag oly kevésbé érdekelnek, hogy saját tudatélményeink, képzeiteink egyéni jellegét letörölve, megelégszünk többé-kevésbé schematikus átlaggal, közképpettel. A szemlélet legközelebbi produktuma tehát valamely közképzet, melyből azután mesterséges műfolyamat, logikai átalakulások után származik fogalmunk.

A megismerés eme mindennapi folyamata teljesen hiányzik a történelemben, és ama pedagógiai műveletek által, melyeket az általános pedagógia ajánlani szokott, nem is valósítható meg. Mivel nem aktuális, hanem elmúlt folyamatokról van szó, szemléletünk sem lehet ily aktuális, vagyis érzékelő jellegű. Ha tehát van történelmi szemlélet, mint alább részletezzük, úgy meg kell különböztetni az érzékelő szemléletet a multnak nem érzékelő, hanem *rekonstruáló szemléletétől*. Látni fogjuk, hogy e rekonstruáló szemlélet mennyivel bonyolultabb folyamat az érzékelő szemléletnél. Emezzel szemben teljesen önálló, sajátos szellemi funkció.

3. Amidőn szemléletről beszélünk, legyen az akár érzékelhető,

akár nem, mindenesetre hangsúlyozzuk, hogy valamely a jelenben előttünk álló tüneménycsoporttal aktuális vonatkozásba lépünk. A szemlélet momentán leköt, alapot nyújt későbbi «szemlélődésre», elmélkedésre, amidőn már a szemlélet kora elmúlt, amidőn tudatom majd önmagával foglalkozik, tekintetem közömbös pontra irányul, következtetek; egy szóval a szemlélet mindig megelőzi időben a reflexiót, mely őt követi. A reflexió, a logikai processzusok kora tehát a tudatéletben ellentétben van a szemlélettel, mely mindig aktuális jelenhez kapcsolódik.

Az érzékelő szemléletben ez magától értődő és első tekintetre világossá tehető tény; a rekonstruáló vagy történelmi szemléletben nem. Érzékelő szemlélet útján indulok ki a történet tárgyi maradványainál, mint láttuk. Minő a szemlélet módja a hagyománynál? Itt olvasunk, hallunk s ez úton rekonstruálunk. Ez olvasás vagy hallomás szerepe azonban lényegesen különbözik az érzékelő szemlélettől, hol magát aényt látom vagy hallom. Hogy a rekonstrukcióban is feltételezhetünk szemléletet, azt az első tekintetre már nem fogadjuk él, mert az összetartozás a keletkező képzet és az érzéki benyomás között nem oly világos. Szemléletről beszélhetünk itt is abban az értelemben, mint fönnebb tettük, hogy megkülönböztessük a tudatélet aktuális gazdagodását a reflexió utólagos munkájától.

Hogy a szemlélet elvét a történelmi rekonstrukcióban nem hangsúlyoztuk eléggé, annak okát abban kell keresnünk, hogy a forrásfajok osztályozásában (maradvány és hagyomány) zavar uralkodott egy lényeges ponton.

Végeredményben hagyománynak minősítettek csaknem minden írásos művet. Nem minősíthetünk pedig mindent annak, amennyiben pl. egy régi városi számadáskönyv gyakorlati célból készülvén, semmikép sem célozhatta a jövő nemzedék tudósítását. Bár ez írásos mű, egyszerűen a maradványokhoz kell utasítanunk; tárgyi mozzanat, amelyből igen érdekes következtetések vonhatók a gazdasági életre, esetleg egy hadsereg élelmezésére, charitatív intézmény, avagy egy színház istápolására nézve. Következtetünk belőle épügy, mint egy őskori nép életére a konyhamaradványokból vagy fegyverekből, bár émezek nem írásosak, amaz írásos emlék.

A hagyomány írásos részében azonban két teljesen különálló mozzanat van egybeolvadva. Mozzanatról beszélünk, tehát nem két külön tárgyi jelenségről, részről, hanem egy jelenség különböző oldalairól. Az írásos hagyomány ugyanis két mozzanatot tükröztet: magát a hagyományt és magát a hagyományozót. Gyakran bennünket nem maga a hagyományozott téma, mint inkább a hagyományozó, annak felfogásmódja, egyénisége, szelleme érdekel. Széchenyi ír pél-

dául a Hitelben, Stádiumban az ősiségről. Emez írásos hagyományt vizsgálva, nem azt keressük elsősorban, hogy minő megállapítások találhatók benne az ősiségről, nem történelemírónak tekintjük, hanem politikusnak. Azt vizsgáljuk, hogyan *fogja fel* az ősiség kérdését. Tanulmányozzuk a hagyományozót, lelki életét.

E szempontból véve, a hagyományban rejtőző újabb elem nem esik ugyanazon beszámítás alá, mint a hagyomány; nem hagyomány az, hanem maradvány, mely egy pszichikumról tudósít, s ezért *pszichografiai* maradványnak tekinthető.

Minden író művében két forrásfaj van képviselve: egy hagyomány és egy pszichografiai maradvány. Kossuth megírja az emigráció működésének történelmét mémoires-jaiban. Megismerhetjük művéből az emigráció működését s ekkor művéről, mint bírálendő hagyományról van szó. Megismerhetjük magát az író, s ekkor műve pszichografiai maradványnak tekintendő.

A maradványok szemlélet tárgyává tehetőek, csakúgy, mint a jelen. Bár a múlt részei, miután a jelenre maradtak, a jelen részeiként szerepelnek és szemlélhetők, úgy, mint a jelen. Midőn egy őskori lakásberendezést szemlélek, e szemléletem érzékelő. Midőn pszichografiai maradványt szemlélek, a szemléletem voltaképp nem valami érzéki kép, mely a nyomtatott sorok szemléletéből keletkezik; esetleg hallhatom ama sorok tartalmát, amidőn tehát természetszerűleg látás- és hallásképzet között metodikai különbség nincs; tehát voltaképp nem érzékelés az ismeretfolyamat lényege. A Sixtina Madonát látnom kell, szóbeli leírás nem helyettesítheti. Mikroszkopiumban a sejteket látnom kell, földrajzban a térképet. Amott a pszichografiai maradványnál látva, olvasva vagy hallva szemléletem eredménye nem látás- vagy hallomásképzet, hanem lelki állapot, rekonstruált tudat-élmény. Amidőn történeti maradványokról van szó, szemléletem eredménye nem érzékleti kép; ezt ismerte fel igen helyesen a pedagógiai gyakorlat.

4. Amidőn jelenlévő pszichografiai maradvány alapján tudat-élmény rekonstruálásáról van szó, ritkán szoktunk szemléletről beszélni. A szemlélet szót, úgy látszik, egy szűkebb fogalom már annyira lefogalta magának, hogy új vonatkozásban alig szerepelhet. Tágabb értelemben mégis szemléletről kell szólanunk, mert egyrészt az az ismeretfejlődés aktuális eleme, kiindulása, másrésztől épen a pedagógia szempontjából annyira szükséges következtetések csak akkor válnak világossá, ha a tudatélet gazdagodásának eme kívülről beható elemeit közös név alá foglaljuk.

Homályossá tette a problémát eddig az a körülmény is, hogy elmúlt egyéniség és kor pszichéje, mint régen elmúlt, nem «szem-

lélhető» úgy, mint a jelen. Ez az ellenvetés azonban nem okoz nehézséget. Végeredményben minden tudatállapot megszűnik akkor, amidőn már közöltük. Ha e pillanatban beszélnek valakivel, pillanatról pillanatra tovább fejlődik a téma s egymás nyilatkozatait épúgy lefolyt tudatélményeknek kell tekintenünk, mint az évtizedekkel ezelőttieket. Az ujság, a hirdetés épúgy, mint egy félévezreddel ezelőtt megírt mémoire vagy krónika egy már lefolyt tudataktusról szóló tudósítás, pszichográfiai maradvány. A jelenkor íróját megérteni úgyanúgy rekonstruáló tevékenység, mint a múlt bármely korának íróját. Kissé nehezebb, de mint ismeretprocesszus, azonosnak mondható.

Kissé mélyebbre kell hatolnunk e kérdésben, mert itt sok kérdés van egy néven összefoglalva; a pedagógus «magyarázatról» beszél; a filológus «interpretációról»; a történész rekonstrukcióról, vagy rekonstruktív szemléletről mindannyiszor, amidőn ismeretszerzésünk számára pszichográfiai maradvány értékesítéséről van szó.

Hogyan történik az idegen psziché megismerése? Egyenes, érzékelő szemléletről nem lehet szó. Következtetünk csupán egy idegen *tudat-intérieur*-re, melybe be nem hatolhatunk. Jelek vannak csupán előttünk: kifejező mozgások, midőn a színész játszik, hangok, melyeket szavalatából hallunk; írásjelek, melyekkel az író közvetíti gondolatát, hangjegyek, melyekkel a zeneszerző, forma és színelemek, melyekkel a művész operál. A szemlélő szerepe ezekkel szemben sokkal nagyobb mértékben alkotó, pozitív, mint azt a leggyakrabban feltenni szoktuk. Nem gondolunk arra, hogy hangokat hallva, *rekonstruáljuk* a zeneszerző pszichéjét, hangulatát, mert e rekonstruálás megszokás útján már könnyűvé vált. A zenemű, mint mondjuk, «hatással van ránk». A tájkép hangulatot «fejez ki». Egy egyszerű hangulat annyira «magától» keletkezik, hogy a hangulatkeltő tényező pszichikai rekonstruálásáról nem szoktunk beszélni. A műértő könnyen rekonstruálja Praxiteles pszichéjét, az irodalmi kritikus Mikszáthét vagy Balsacét, a historikus Bismarckét, avagy Gladstoneét. E rekonstrukció azonban a tapasztalat szerint éppen nem könnyű az iskolában, a gyermeki psziché szempontjából. A pszichológia tanítása szerint e rekonstruálás lényegében nem egyszerű érzékelő folyamatból indul ki. A jeleket, szót, írást, hangot, melyek tudatállapottal vannak kapcsolatban, értelmeznünk kell. Keresnünk kell beszédes analógiákat saját tudatunkban; vizsgálnunk kell saját pszichénket és azt, hogyan nyilvánul az jelekben. E jeleknél tehát — általában — saját tudatállapotunkból kifolyóan, valaminő analógia alapján jutok valaminő magyarázathoz, a magunk tudatélményéből mások tudatélményének megkonstruálásához, egyszóval, mint eminens nehézségek.

nél mondjuk, konzseniálitás útján, a tudatéletünk lehető hasonlósága által.

Viszont mások tudatélményének megnyilvánulásai vesznek körül szüntelen gyermekkorunk óta s ez interpretálás lassan tudatéletünk gazdagodásához, kiegészüléséhez vezet.

Amidőn tehát akár a mai, akár a multból maradt pszichikai jelekkel foglalkozom, kiegészíték a magam pszichéjéből s kiegészítem a magam pszichéjét.* De miközben a kiegészítésle folyik, e pszichikai rekonstrukció fáradságos munkája alkalmával érzem, hogy egyre újabb és újabb erőfeszítéseket kell tennem, megvizsgálva, minő új, aktuális tudatélményem keletkezett, minő jelek interpretálása folytán. Hogy helyesen alkottam-e meg már meglévő élményanalógiáim alapján egy idegen, jelen vagy mult, pszichét, szintén kutatnom kell. Azaz miközben másokra hallgatok, szemlélem magam, eszmélek saját tudatállapotom kiegészítésére, vizsgálom az analógiákat. Mindezekben a szemlélet nem érzékelő, hanem rekonstruktív. Hallva, olvasva, látva idegen pszikhé életnyilvánulásait, magam is lassan ugyanazon hangulatba, tudatállapotba helyeződöm : egy recens, *előttem álló jelenség* aktuális érintkezéséből kifolyólag. Egyszóval szemléltem.

A fentebbiek után nem lesz kétséges, hogy milyen értelemben használjuk a rekonstruktív szemlélet szót. Nem gondolunk mások pszichéjének megismerésekor a szemlélet valaminő érzékelő formájára. Minden pszichikai jel vagy pszichográfiai maradvány csupán eszköz, alkalom egy kiegészítő munkára, mely kiegészítés pszichikai feltétele saját tudatéletünk gazdagsága és hasonló iránya (kongeniálitása).

A történelmi módszertan szempontjából nem szükséges további fejtegetés ; szükségessé teszi azonban e módszer további vizsgálatát az a körülmény, hogy egy fejlődő, új tudományág egészen más szempontból vetette fel a kérdést, oly disztinkciókat hozva be, melyek a fenti ismertetéssel szemben mintegy rendszeres tagoltságot mutatnak.

Az újabb időben a *differenciális* pszichológia vetette fel a «mások» megismerésének kérdését különös élességgel, kiválókép *William Stern*, aki *Die differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen* (1911.) című munkájában úgyszólván megállapodott rendszerhez jutott. Igen érdekesen tesz különbséget a pszichológiai módszerek közt, mindenekelőtt elválasztván az *introspectiv* módszere-

* Wundt hangsúlyozza e kettős folyamat párhuzamosságát, Logik III.³ 61. l. : Die psychologische Analyse objektiver geistiger Vorgänge und geistiger Erzeugnisse fordert neben dem *Hinübertragen des eigenen subjektiven Bewusstseins* stets zugleich ein *Umdenken der eigenen Persönlichkeit* nach den dem Beobachter entgegentretenenden äusseren Merkmalen.

ket — melyekben az önmegfigyelés vagy magunkraeszmélés jól ismert eljárására ismerünk (Ichmethoden) — az *extrospektív* módszerektől. Ez extrospektív módszerek között ismét két csoportot lát: *Nahmethoden* és *Fernmethoden*. Szempontunkból a kettő között lényeges különbség nincs. A «közölsben» való vizsgálat alkalmával a vizsgálólandó egyén, mint idegen psziché, előttünk van; a «távolsi» vizsgálatban csak azok a jelek vannak előttünk, melyek tőle erednek (i. m. 31.), legyen az írás, rézkarc vagy relief stb. Kitűnik a felosztásból, hogy a történelmi vizsgálat, mely pszichografiai maradványokkal foglalkozik, ez utóbbi keretébe fog tartozni (i. m. 136.).

A történelem módszere, egy idegen tudományterületből kiindulva, azután nagyon sajátosságosan fog alakulni. Amennyiben a pszichológia módszertanát ma gyakran irányadónak teszik fel a történelemre nézve, ügyelnünk kell a kettő kapcsolatára; amennyi homályosság marad abban, átszarmazik a történelem területére is.

Stern mások pszichológiai megfigyelését extrospektívnek mondja. E módszer ismét két kérdéssel foglalkozik: másokon csak látható, fizikai megnyilvánulásokat (szimptomákat) veszek észre. Hogyan juthatok ezek révén a pszichikai állapot képéhez? E feladatot oldja meg az extrospektív módszertan része: a szimptomatológia.

Magamban megfigyelhetek pszichikai állapotokat. Hogyan jutok mások pszichikumához? Erre a kérdésre az *analógiás eljárás* vezet, melynek (gondosan elválasztva tőle mindjárt névben alfaját: az analógiás *következtetést*) kettős, egymást gyakran kiegészítő iránya van: a) a centrifugális analógiás eljárással a magam pszichéjéből következtetek másokéra. Ha a magam fizikai nyilvánulásait (szimptomákat) ph , a megfelelő pszichikai állapotomat ps jellel jelölöm, a másokét ph_1 és ps_1 jellel, úgy a magam állapotát hasonlónak tételezem másokéhoz: $ph : ps = ph_1 : ps_1$ (Übertragung des im Ich Erlebten auf den Anderen). b) a centripetális analógiás eljárással a másokban sejtett állapot analogonját keresem saját tudatomban; $ph_1 : ps_1 = ph : ps$ (Nachbildung des im Anderen Vermuteten im eigenen Ich).

Mind a két eljárás: a magamból eredő következtetés (centrifugális), valamint a másokból rám átszarmaztató (centripetális analógiás eljárás) a gyakorlatban kétféle módon történhetik: 1. egy szokottabb, elemi, intuitív-ösztönszerű művelettel, mely különösebb logikai processzusok nélkül képes mások pszichikai állapotába könnyedén beleképzelni magát. «Analogizálok másokat» a magam tudatéletének mintájára. Ez eljárásnak emez önkéntelen módját az újabb esztétikanyomán, melynek egyik főképvisezője Th. Lipps, *beleélésnek* * nevez-

* A német kifejezés kissé szűkebb körű: Einfühlung.

hetjük. A másik mód logikai, szilárd nyomokon haladó analógiás «következtetésben» áll. — 2. Másokból következtetni magamra természetesen lehetetlen, mert így a következtetés már feltételeznél saját tudatállapotomban a keresett végeredményt. W. Stern helyesen mondja: a másokban *megsejtett* élmény utánzása, utánképzése saját tudatomban képezi a probléma tárgyát (i. m. 52.).

Ezt helyesebben pedagógiai nyelven az *analog-élmény* szemlélet útján való megszerzésének fogjuk nevezni. Mit jelent ismét, hogy ismét a pedagógiai nézőpontra térjünk vissza, mások pszichéjének elképzelése? Minő alapokon történik? Töredékes jelek alapján hogyan jutunk ahhoz, hogy mások pszichéjéről valaminő szemléleti elemet birtokunkban lévőnek mondjunk?

W. Stern is ebben a «centripetális» feladatban látja a nagyobb nehézséget. Még nem iparkodik egészében és elvileg megoldani a feladatot; még csupán példákat említ, kedvelt szisztematikája szerint nem épít. E kérdés ugyanis sokkal inkább történelemelméleti, mint pszichológiai és akadémikus, módszertani disztinkciókra kevésbé alkalmas. Aktuális tudatélményeim összege, mondja, az *Én* tartalmának csak igen csekély részét teszik ki. Különböző korokban és helyzetekben számos élményem keletkezett, melyek latens módon megvannak bennem — «sokkal nagyobb számban, mint amennyi jelenlegi tudatom szűk tartalmában e pillanatban van; s ha érték ahhoz, hogyan kell keresni e kincsben, akkor találok olyan mozzanatra, amely másoknak eleinte teljesen idegenszerű lelki életét villámszerűen megérteti velem. Talán fejlődésem régen felülmúlt fázisában magam is hasonlóképp gondolkoztam és éreztem, mint az, ki velem szemben áll, most gondolkozni és érezni látszik; mikor ama saját eltűnt tudatállapotomat ismét felélesztem, kezdem őt felfogni és megérteni» (i. m. 57.).

A kérdés tehát itt még nincs megoldva, mert fejlődésem esetlegességeire utal, melyek «talán» útbaigazítanak. Régi élmények felélevenedése közben különös, *elvi* nehézségek nélkül rátalálhatok az analogonra. A nehézség főként akkor kezdődik, amidőn egy előttem álló gyermeki psziché iratlan lapjára kell bevésnem egy idegen egyéniség rajzát, pszichográfiai elemeit. *A gyermeki tudat maga oly élményszegény, hogy a tapasztalat szerint a világtörténelem legtöbb szereplő egyéniségét még nem tudja elképzelni, mint embert, csak idealizálva, mint hőst.* A gyermek e misztifikáló s magasztossá tevő felfogása nem egyéb; mint a gyermek élményszegénységének tükörképe centripetális analógiáknál.

A gyakorlati ember e psziché-elképzelő nehézségeket nem ismeri. Sokkal egyszerűbb, kevésbé logikailag megkülönböztetett

mint inkább sokoldalúlag kapcsolatba hozott, hagyományosan megszokott módszerek szerint «magyarazza» mások cselekedeteinek indítóokát; a leggyakrabban maga után itél s ez esetben gyakori a tévedés. A mások elképzelésének van egy módja, mely a pedagógiában újszólván alapáramlatként hordja a többi módszer apró hullámain.

Az analogélménynek nem megtalálásáról, hanem megteremtéséről van szó.* Ily esetben a nevelő; avagy a differenciális pszichológia újító nyelvén: a pszichoteknikus felismer bizonyos elemeket, melyek már megvannak s ezek kombinálásával igyekszik új tudatélményeket teremteni, mindaddig, amíg a kérdéses analogélményhez, a gyermek fejlettségi foka szerint, *lehetőleg közel* jutunk.

Midőn ez analogélmény a gyermek tudatában — a *maga* megfelelő feltételeiből kifolyólag — megalakult, rendszeren e szóval jelezzük: «megértette», «belátta». A centripetális tudatalakulás eme faját e közkeletű szóval tehát célszerűen belátásnak nevezhetnők.

A történész problémájáról ugyanígy mondhatjuk, hogy a lehető közelítések tágas mezején halad a pszichológiai rekonstrukció tudatjelek szemlélete alapján a rekonstruáló megértés teljessége felé.

Stern szisztematikája bizonyos architektonikus felépítést mutat; de sok szerencsés megállapítása mellett van egy lényeges hiánya, mely főleg abban található, hogy a módszereket nagyon is élesen elkülönítve egymástól, nem törekszik megállapítani azt, hogy a felsorolt különböző módszerek hogyan olvadnak — úgy, mint a gyakorlatban — *organikus egységbe*. Hogyan kapcsolódnak egymással, hogyan *ellenőrzik egymást*. A centrifugális és centripetális következtetések nem folynak le egymás mellett közönbösen. A logikai és többé-kevésbé ösztönszerű beleélés (Einfühlung) szintén egymást felváltva, kölcsönösen erősítve, vagy gyengítve egymás eredményeit, összeműködnek. Az eljárások sem tisztán logikainak, sem tisztán alogikusnak nem mondhatók; leginkább jelezhetjük az idegen psziché körülzárt egészébe való elmerülést, megismerést, ha azt egy lépésről lépésre, az összes tudatszempléti elemek felhasználásával történő előnyomulásnak, *folytonos approximációnak* mondjuk. Midőn megismerni igyekszünk idegen pszichét, mondhatjuk, szemlélők vagyunk és pedig a gyakorlatban osztatlan együttlétben szereplő idegen «pszichikai jelek» és saját pszichikumunk területén.

* Erre utal egy helyen W. Stern, i. m. 58. l. A tudat természetét mikrokosmikusnak mondja, mely «nem merül ki egy csomó meglévő vagy megvolt jelenségben és viszonyban (Verhaltensweise), hanem kiterjed más élmények *lehetőségére* is, amelyekre nézve a kialakulási feltételek (*Austösungsbedingungen*) addig hiányoztak».

A kérdés interindividuális pszichológiai oldalát ezzel jellemeztük; hátra van a tömeglélektani vagy szociálpszichológiai kérdés.

5. Iskolában a leggyakoribb jelenség, hogy a gyermek társadalmi összefüggések elképzelésére képtelennek mutatkozik. Hogy a triumvirek minő társadalompszichológiai kapcsolatok révén tudták mozgatni a római köztársaság gépezetét, a szenátust, a népet, a közvéleményt, mikép ismerték a szavazatok technikáját s hogy avatkoztak bele annak szerepkörébe, a gyermek előtt javarészen mindig hipotézis marad. Hogy mit értünk egy annyira elemi, társadalompszichológiai kifejezésen, minő a «politikai befolyás», alig értethető meg. Utánzás, megszokás, hagyomány, a háborúk tömegirritabilitása, közvélemény, egyszerű módon világossá tehetők előtte. Más jelenségek viszont nem.

Okát valószínűleg a gyermek megfigyelési anyagának ama teljesen szubordinatív viszonyból eredő hiányosságában kell látni, melyben a gyermek a társadalommal szemben van. A gyermek quasi családi lényből lesz társadalmi lényé, fejlődésének késői stádiumában.

Más szóval a gyermek nem figyeli meg társadalmi környezetét, mellyel szemben olyannyira receptív: a milió, mint misztikus szuverén áll vele szemben. Egyszer-máskor a legegyszerűbb rácszméltetés elegendő egy-egy társadalmi jelenség, pl. a munkamegosztás megértésére. Viszont mindig nehéz társadalmi osztályokról, konglomerátumokról, pártalakulásokról, érdekcsoportról, szenátuspártról, optimatákról stb. beszélni. Nem érti az alakulásokban sem a gazdasági, sem a pszichológiai összefüggést. Nincs szemléleti képe róla.

Tapasztaljuk másrésztől, hogy eme fogalmakat könnyű megértetni, ha — bár fiktív, de a jelenből vett, megfigyelhető vagy elképzelhető — eseteket idézünk emlékezetébe. A tömegmozdulatlanságra, ha egy-egy taktikai kérdés tárgyalásakor fölmerül, emlékezetébe idézhetjük a vásárt, a tömegfanatizmusra, impulzivításra, autoritativizmusra * számos más kérdést, amely után a mult képe már könnyebben megrajzolható és elképzelhető.

Eme szemléleti alap — a társadalom életére és a társadalompszichológiai összefüggésekre — nem meríthető mások pszichográfiai nyilatkozataiból. Ezek a jelenkori társadalom nagyvonalú vázlatából erednek, a jelen és mult összevetéséből, korösszehasonlításból.

Úgy találtuk, hogy a történelmi ismerettn egyik alapvető tétele az, mely szerint a jelen és mult ismerete a korrelatív kiegészítés

* Természetesen a szociálpszichológiai jelenségeket a történelem megértése közben nem szoktuk tárgyalni, sőt megnevezni sem, csupán körülírni annyiban, amennyiben ép szükséges a megértéshez.

viszonyában van; egymást kölcsönösen megvilágítják. A jelen tudata a multról egyszersemind előmozdítja a jelen tudatát önmagáról.

Találtunk a történelmi megismerésben tehát oly elemeket, melyek ismét szemléletiek, de nem erednek sem falitáblákból, sem más «Edukationswaren» szemléletéből; szemléletiek, de nem érzéketiek, élénk állíthatók, hanem, amelyek elképzelés útján könnyen emlékezetünkbe idéződő, főleg társadalmi összefüggésekre vonatkoznak. E téren úgy találtuk, soha sincsenek kész, kialakult szemléletek, de mindig, mondhatnók, könnyen fejleszthető *potenciális társadalmi szemléletek*.

A történelmi megismerés hasonlít egy boltívhez, melynek fennállása csak úgy lehetséges, ha két pillérre támaszkodik: a mult forrásaira és a jelen önmagáról való tudatára.

Azt találjuk, hogy a történelmi tudomány számos mai alkotása a régiekkel szemben szemléletesebb. Ezelőtt sokkal inkább megelégedtünk tudós összeállításokkal, melyek feltétlen megbízható erudíció mellett is kevésé voltak szemléletesek, vagy H. Berr szerint (La synthèse historique, 1911. 5. s. köv. 11.) szintétikusak. Hiányzott belőlük a jelen analógiák — társadalmiak vagy egyéni pszichológiaiak — bősége. Pontosak, sőt rendszerezők voltak, aminő rendszerezés még ma is élettelené, sőt hamissá teszi az ókori élet rajzát régiség-tanainkban. Másrészről ma meglep egy-egy író erudíciója mellett is rendkívüli szemléletességével és életteljességével.

6. Mindeme jelenségek ismerettani alapjait felismerjük ama kettős forrásban, mely a történelmi szemléletesség alapja: a forrásokkal szemben való élménygazdagságunkban, melyek lehetővé teszik, hogy mai pszichénkbelől bőséggel merítsünk analógiákat; másrészről saját jelenünk jobb megfigyelésében, mely intenzitásban és szélességben egyaránt jelentékenyen emelkedett. Ma képesek vagyunk sokkal élesebb világításba helyezni, nagy pszichografusokon kívül, kik gazdagon tárták fel tudatuk tartalmát, töredékesen ismeretes egyéniségeket is nagyszámú analógélmények által.

Az analógélmény kérdése főképp az irodalomtörténelmi oktatásban szerepel. Az irodalom tanára gyakran tapasztalja, hogy a gyermek annál nehezebben tud távoli korban szereplő egyéneket megérteni, minél távolabb esik ama kor pszichéje tőlünk. Természetes ez, hiszen nincsenek analógélményeink, melyek beelátni engednének ama kor szellemébe. A pedagógiai feladat tehát abban áll, hogy ily analógélményeket mesterséges úton hozzunk létre. Oly íróhoz fordulunk, aki magát élénken tükrözteti ki műveiből. Elképzeltetjük a korviszonyokat; már ismert egyéniségekre hivatkozunk; hasonlóságokra, különbségekre mutatunk rá. Miközben e történelmi szempont-

ból jelentős funkciót végezzük, újra átéljük — approximative — a kérdéses szellemi tartalmat, a kérdéses egyéniség belső életét.

Az irodalomtörténetben ez a módszer képviseli a szemléltetést. Midőn tehát e szemlélettel foglalkozunk, hogy egy egyént és kort élénken lássunk magunk előtt, e szerint quasi *újraéléssel*, avagy rekonstruktív megéléssel foglalkozunk. Új, analógélményt alkottunk a magunk pszichéjében. Szemléletünk tartalma annál bővebb lesz, minél részletesebben és eredeti módon enged magába tekinteni az író, kinek művével foglalkozunk és minél közelebb eső analógélményt volt módunkban saját tudatélményeink között felkeresni, avagy fejleszteni.

A pszichológiai feladat eme része (rekonstruktív megélés) a gyakorlatban ma már széles körben szerepel. Irodalomtörténelmi könyveink ma nem függelékként közölnek olvasókönyvet; nem halmoznak életrajzi adatokat, hanem az író életrajza elé helyeznek szemléltetőül egy-két művéből vett szemelvényt. Nem csupán azért, hogy megismerjük magát a művet, hanem azért is, hogy megismerjük belőle az író, bár a szemelvények kiválasztásában még az esztétikai szempont és a hagyomány is irányadó, holott történelmi szempontból az a fontos, amely munka, részlet karakterisztikus, azaz mint pszichográfiai maradvány, értékes.

A történelemben az irodalomtörténet eme szemléltető módszere hiányzik. Feladatunk azt módszertani elvünké tenni. E helyen azonban nem tárgyalhatjuk mindazokat a kérdéseket, amelyek a pszichográfiai maradványok szemléltetésével kapcsolatosak. Vizsgálni kell e módszernek a tanítás ama műformáinak kérdésével való kapcsolatát, melyeket a formális fokozat nevéen ismerünk. Ez az összehasonlítás számos lehetőséget juttat majd napfényre, melyek a történelmi didaktika és nevelés területén a mai napig felhasználatlanok s amelyekre rámutatni a pedagógiai elmélet és gyakorlat együttes feladata lesz.

DÉKÁNY ISTVÁN.

LEÁNYOKTATÁSUNK EGYSÉGES SZERVEZÉSE.

Második közlemény.

II. A polgári leányiskola.

Csaknem félszázada, hogy a törvényhozás a polgári leányiskolákat szervezte. Nagy haladás volt ez! Hisz addig a zárdai iskolákon s némely magán nőnevelő intézeten kívül csakis házi nevelőnők tartásával nyílt a leányoknak alkalmuk arra, hogy a népiskolainál tökéletesebb kiképzésben részesüljenek. Abban az időben tehát a polgári